

## МУҲАММАД АВФИЙНИНГ ШАРҚОНА ТАРБИЯГА ОИД ҲИКОЯТ ВА РИВОЯТЛАРИ ХУСУСИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

DOI: 10.53885/edinres.2021.20.18.030

**С.М.Умарова**

Бухоро давлат университети таянч докторанти

**Аннотация.** *Муҳаммад Авфий Бухорий – XII-XIII асрларда Мавороуннаҳрда илм-маърифат ривожланган давр намояндаси. Унинг «Жавомеъ ул-ҳикоёт ва лавомеъ ул-ривоёт» асарида келтирилган нодир ҳикоят ҳамда ривоятлари шахснинг маънавий олами, ахлоқий тарбиясига етарлича таъсир кўрсата олади. Файласуф ижодкорнинг ҳикоятларида нафснинг чегараси, илму одоб, ахлоқ, инсонпарварлик, диёнат, донишмандлик, фаросат, зеҳн ва ақл каби инсоннинг инсонлигини белгилаб берувчи мезонлар батафсил изоҳланган.*

*Мазкур мақолада Муҳаммад Авфийнинг маънавий-ахлоқий тарбияга оид айрим ҳикоятлари таснифланган, ҳикоятларда ёритилган тарбия турларига педагогик мазмун-моҳият нуқтаи назаридан ёндашилган.*

**Калит сўзлар:** *маънавият, ахлоқий тарбия, хулқ, одоб, нафс, тўғрилиқ, инсонпарварлик, адолат, мардлик, ибрат, тарбия турлари*

## НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О РАССКАЗАХ И ПОВЕСТВОВАНИЯХ МУХАММАДА АВФИЙ ПОСВЯЩЁННЫХ ВОСТОЧНОМУ ВОСПИТАНИЮ

**С. М. Умарова**

докторант, Бухарского государственного университета

**Аннотация.** *Мухаммад Авфий Бухари является ярким представителем периода, когда в Мавороуннахре в XII-XIII веках развивалась наука и образование. Его редкие рассказы и повествования, представленные в произведении «Джавоме-ул-хикаят» и «Лавоме ул-риваят», способны значительно повлиять на духовный мир и нравственное воспитание личности. В рассказах творца-философа приведено подробное разъяснение критериев, определяющих человечность личности, такие как предел сладострастия, этикет знаний, мораль, гуманизм, верность, мудрость, изобретательность, ум и интеллект.*

*В данной статье классифицированы некоторые рассказы Мухаммада Авфий о духовно-нравственном воспитании, а также с точки зрения педагогического содержания и сущности рассмотрены виды воспитания, описанные в пословицах.*

**Ключевые слова:** *духовность, нравственное воспитание, поведение, манеры, честность, человечность, справедливость, мужество, виды воспитания, образцовость.*

## SOME REFLECTIONS ON THE STORIES AND WRITINGS OF MUHAMMAD AVFI DEDICATED TO EASTERN EDUCATION

S. M. Umarova

Ph.D. student, Bukhara State University

**Abstract.** *Muhammad Avfiy Bukhari is an outstanding representative of the XII-XIII centuries when science and education were progressing in Mavorounnahr. His unique stories and narratives, outlined in his “Javome-ul-hikayat” and “Lavome-ul-rivayat”, can significantly influence the spiritual world and moral education of an individual. The stories of the writer-philosopher provide a detailed explanation of the criteria that determine the humanity of a person, such as the limit of voluptuousness, etiquette of knowledge, morality, humanism, loyalty, wisdom, ingenuity, brightness, and intelligence.*

*In this article, some of the stories of Muhammad Avfiy about spiritual and moral education are classified, as well as the types of education described in proverbs are considered based upon the pedagogical content and essence.*

**Key words:** *spirituality, moral education, behavior, manners, honesty, humanity, justice, courage, types of education, exemplariness.*

Муҳаммад Авфий ҳикоят ва ривоятлар ининг мавзу қамрови кенг ва ранг-баранг. У ўзи шоҳид бўлган, билган ва эшитган воқеа-ҳодисаларни “Жавомеъ ул-ҳикоёт” асарига жамладики, ундаги ҳар бир ифодада шахсинг шаклланиши, ривожланиши ва камолотига қаратилган таълимий-тарбиявий уйғунликни кузатиш мумкин. Жумладан, асарда шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар сифатида – (биологик) насл омили, (ижтимоий) муҳит омили ҳамда таълим-тарбия омили ҳикоят ва ривоятларининг аксариятида ибрат, ўзи яшаган давр ва жамиятидаги муаммоларни аччиқ танқид остига олиш орқали, баъзи ўринларда эса енгилгина кулгу, “коса тагида нимкоса” шаклларида изоҳланган. Унинг мезонлари сифатида – инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, ҳақсеварлик, илмлиликка эътибор қаратилса, шу мезонларнинг объекти сифатида тан, ақл, рух, мулоқотнинг ўрни ва аҳамияти асосланади. Фикримизча, мазмун-моҳиятига кўра Авфийнинг жамият учун фойдали инсон ахлоқида оид ҳикоят ва ривоятларини қуйидагича таснифлаш ўринли:

Хулқ, одоб, тўғрилиқ, диёнат, нафс тарбиясига доир ҳикоятлар.

Ақлу дониш, илм ва илмсизлик, ҳозиржавоблик зикридаги ҳикоятлар.

Тарихий шахслар ибратига оид ҳикоят ва ривоятлар.

Саргузашт ҳикоятлар.

Табииyki, мазкур бўлинишларнинг ҳар бири ҳам ўз ичида кичик мавзуй гуруҳлардан ташкил топади: ақл, заковат, одоб, илм, илмсизлик,

хунар, донишмандлик, ҳозиржавоблик, тўғрилиқ (қалб поклиги), нафс, диёнат ва вафо, саҳоват, қарамлик бўлиш, ҳиммат ва ҳ. Уларда, асосан, киши маънавий олами ва ахлоқи, таълим-тарбияси объект сифатида намоён бўлади. Маънавият – қалб софлигида акс этса, ахлоқ – маънавиятнинг амалда намоён бўлиши. Яъни, биринчиси – ботин бўлса, иккинчиси – унинг восита (кўз, тил, кулоқ, қўл, оёқ поклиги ва ҳ.к)лар орқали зоҳирда акс этиши. Агар бири адашса, иккинчиси айниди – воситанинг бирор чегараси бузилса, ор-номус масаласига дахл қилинади. Бу: маънавият ~ ахлоқ ~ маънавият каби бир тизимда жойлашади, бири иккинчисини тақозо этаверади. Ахлоқ муқаммаллигига эса тарбия орқали эришамиз. Айнан маънавий-ахлоқий тарбиянинг вазифаси аввало, ўқувчида маънавий-ахлоқий онгни шакллантиришдан бошланади. Турли замон ва маконда ижтимоий тарбия моҳияти турлича бўлиб, унинг мазмуни ижтимоий мақсадлардан келиб чиқиб асосланган. Тарбия ғояси турлича ифодаланган бўлса-да, унинг йўналтирувчанлик хусусияти ҳамда объектига кўра муносабати яқдилликни ифода этади. Тарбия яхлит жараёнда амалга оширилиб, унинг таркибий қисмлари айни бир вақтда фаолиятнинг бирор тури асосида намоён бўлади.

Шарқда тарбия тушунчаси мутафаккирлар ва халқ педагогикасининг тарбия тўғрисидаги неча асрлик бой тажрибаларига таянишини биламиз. Тарбия назарияси – фалсафий, психологик, социологик, этика ва эстетикага оид, физиологик билимлардан фойдаланилган ҳолда асосланади. Тарбиянинг натижаси юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали соҳа мутахассисларини тарбиялашдир. Зеро, шахс таълим-тарбиянинг натижаси сифатида шаклланадиган ижтимоий мавжудот саналади.

Муҳаммад Авфий ҳикоят ва ривоятларида ҳам ҳар томонлама етук шахсни тарбиялаш унга изчил равишда ақлий, ғоявий-сиёсий, иқтисодий, ахлоқий, меҳнат, эстетик, жисмоний, экологик, жинсий, ҳамда ҳуқуқий тарбия беришга урғу берилади. Объект сифатида тарбияланувчи-китобхоннинг онги, ҳулқ-атвори ва фаолиятининг ижодий бирлиги инобатга олинади. Шунингдек, ҳикоятларни таснифлашда тарбия жараёнини ташкил этишнинг яқка (гуруҳли, оммавий) шакли, яъни педагогик мазмунни таснифлашда индивидуал ёндашувга таянилади. Бу ўқувчида ўқиётган ҳар бир ҳикоят ва ривоятда баён этилган педагогик мазмунни англай олишни, мустақил ҳулоса қилишни ўргатадиган педагогик тизимларни вужудга келтириш, тизим ғояларига амал қилишни тақозо этади.

Куйидаги ҳикоятда Муҳаммад Авфий Анушервон орқали вазири Бузургмеҳрнинг илму донишда мумтозлиги, ақлий тарбиянинг қандай намоён бўлишини кўрсатади: “Адолатли шох Анушервон вазири Бузургмеҳрга, дунёда энг яхши нарса нималар эканлигини сўрайди. Бузургмеҳр бунга жавобан 3 та нарсани айтади: ўлим, аёл, эҳтиёж. Бунинг тавсифи шундай. “Аёл бўлмаганда сенга ўхшаган зот қаердан туғиларди?”, яъни аёлни бутун олам аҳли инсоният ибтидоси ва мавжудлигининг сабаби сифатида айтиб ўтган. “У бўлмаганда

отангнинг салтанати сенга тегармиди?”, деб ўлимни изоҳлайди. Дарҳақиқат, ўлимни эса одамизод интиҳоси деб кўрсатиш мумкин. Чунки ўлим бўлмаганда, салтанат ва мерос отадан-ўғилга, авлоддан-авлодга ўтмайди, ҳаёт давом этмайди, дунё қариб боради.

Эҳтиёж тушунчасига келганда, “Эҳтиёж бўлмаганда менга ўхшаган одам сенинг саройингда турармиди”, деб жавобини изоҳлайди Бузургмехр. Буни бировни яна бировга олиб борувчи сабаб, у ёки тубанликка, ёки юксакликка олиб борувчи омил деб тушунтирсак ўринли бўлади. Айнан ана шу жараёнда маънавият ва тарбиянинг ўрни, унинг намоён бўлиш шарт-шароитлари маълум бўлади. Демак, Авфий ҳикоятда биринчидан, аёл, ўлим ва эҳтиёжни дунёдаги энг ўткир нарсалар деб талқин қилади; иккинчидан, савол орқали Бузургмехрнинг ақлу-фаросатда камолотга эришганлигига ишора беради; учинчидан, вазирнинг жавоби яна мушоҳадага олиб боради.

Ҳикоятда келтирилган дунёда энг ўткир нарсалар моҳияти қуйида таснифланади (Қаранг: 1-жадвал).

Моҳият	Мазмун	Таъриф	Хулоса
Ўлим	Интиҳо	Организм ҳаёт фаолиятининг бутунлай тўхташи, тугаши; ортга қайтмас физиологик жараён	Ҳаёт интиҳоси, агар ўлим бўлмаганда аждод ва авлодлар давом этмайди, дунё қариб боради. Ўлим ҳақ ва ана шу ҳақиқат ҳаёт давоми этишини, туғилишни тақозо этади.
Аёл	Ибтидо	Эркакка қарама-қарши жинсдаги шахс; ар.-оила; хотин.	Бутун олам аҳли инсоният ибтидоси ва мавжудлигининг сабаби
Эҳтиёж	Сабаб	Бирор нарсага бўлган талаб, ҳожат, зарурат, зарурият, муҳтожлик.	Камолотга ёки заволотга эришишга олиб борувчи йўл. Унга эса маънавият ва тарбия орқали эришилади.

М.Авфийнинг худди шундай бошқа бир ҳикоятида Анушервон тилидан инсон учун энг зарур саналган нарсаларни аниқлайди. Ушбу таҳлил ҳам юксак маънавият ва илм соҳиби Бузургмехр тилидан келтирилади.

Адолатли шоҳ Хусрав I вазиридан инсон учун энг зарур нарсалар нималар эканлигини сўрайди.

Биринчидан, туғма зехн, деб жавоб берибди Бузургмехр.

Иккинчидан, агар туғма зехн бўлмаса, одоб ва илм ўргансин.

Учинчидан, одобу илм ўрганолмаса, мол-давлат, зару зевар орттирсин.

Тўртинчидан, мол-мулк орттиришни эплолмаса, сертавозеъ ва серилтифот бўлсин.

Бешинчидан, бу ҳам қўлидан келмаса, унда бунақа тирикликдан ўлган афзалроқ, ҳам одамлар ундан қутулади, ҳам ўзи - ўзидан қутилади.

## 2-жадвал. Инсон учун энг зарур нарсалар моҳияти

№	Моҳият	Мазмун
1	Туғма зехнли бўлиш	Идрок, фаҳм, хотира, тушуниш қобилияти. (Зехн худди ақлга ўхшаб ҳам туғма, ҳам орттирилган бўлиши мумкин.)
Туғма зехн бўлмаса агар,		
2	Одоб ва илм ўрганиш лозим.	Ўқиш, ўрганиш, тадқиқ қилиш, таҳлил этиш билан эришиладиган маълумот, билим, кўникма бу илм. Одоб эса киши ахлоқининг ижобий кўринишда намоён бўлиши, яъни ахлоқга оид қисм.
Одоб ва илм ўрганолмаса,		
3	Молу-давлат, зару-зевар орттириш лозим.	Мол-давлат орттириш, зару-зеварли бўлиш ҳам кўп айбларни беркитади (қўлида бошқа илму одоби, хунари бўлмаган ҳолатида)
Давлатманд бўлишни эплолмаса,		
4	Серилтифот ва сертавозели бўлиш керак.	Илтифот ва тавозеъ инсоннинг зийнати бўлиб, тавозеъ - ўзини камтар тута олиш, илтифот эса атрофдагиларга нисбатан марҳаматли, ҳимматли бўла олиш қобилиятидир.
Тавозеъли ва илтифотли бўлиш қўлидан келмаса, бунақа тирикликдан ўлган афзалроқ – ҳам одамлар ундан қутулади, ҳам ўзи ўзидан қутулади.		

Демак, Авфий шу иккала ҳикоят орқали дунёдаги энг ўткир ҳамда энг зарур нарсалар нима ва унинг моҳияти қандай эканлигини ўқувчига етказмоқда. Бун, аввало, кишида ибрат, ватанпарварлик туйғуларини уйғотади. Яъни, ҳикоятда келтирилган қаҳрамонлар Анушервон (Хусрав I) ҳамда Бузургмеҳр ким эканлиги, улар қандай маънавият ва илм, дониш соҳиби бўлганликларини билиш – ўз тарихини ўрганишга; аждодлари билан фахрланиш, ғурурланиш туйғуларини уйғотишга; юксак маънавиятли бўлишга интилишга, дунёқарашни кенгайтиришда мотив бериш вазифаларини бажаради. Қолаверса, ҳикоятларда тилга олинган – ўлим, аёл, эҳтиёж, зехн, илм ва одоб, зару зевар тўплашга интилиш, илтифот ва тавозеъли бўлишнинг моҳияти нималарда эканлигини англашга ўргатади.

Бунда қуйидагича тўхтамларга келиш, бизнингча, тўғри бўлади:

1. “Ўлим ҳақ” дейилади азалдан, туғилиш – ўлим – туғилиш – ўлим

ва ҳаётнинг ана шу занжир тарзида давом этиши, умрнинг ўткинчилиги, абадий эмаслигимиз, демак, дунёда бунданда ўткирроқ нарса йўқлиги.

2. Аёл – нафс эмас, у она бўлиши мумкин бўлган зот, яъни Яратгувчидан кейин турадиган одамизодни ярата олишга қодир ягона зот, унинг муқаддаслиги ҳам шунда, ўткирлиги ҳам шунда.

3. Эҳтиёж – ҳар қандай кишиларни ҳар нарсаларга тириклик юзидан хоҳ маънавий, хоҳи иқтисодий зарурат туфайли кимнингдир хузурида, кимнингдир эшигида туришга мажбур қилади. Эҳтиёж туфайли инсон ёки баркамолликка эришади, ёки тубанликка ботади. Табиийки, баркамолликка эришиш маънавий ва ахлоқий тарбия орқалигина амалга ошади.

Зеҳн - бу фаҳм-фаросат, идрок дегани, агар у туғма бўлса, унданда аълороғи йўқ, чунки ҳар ерда сенинг обрўйингга хизмат қилади. Туғма зеҳн бўлмаса, унда ақлий тарбия бериш орқали орттирилган ақлни юзага келтириш мумкин. Шунингдек, Кайковус ўзининг “Қобуснома” асарида ақлни икки турга ажратади, туғма ва орттирилган. Шунга кўра, зеҳнни ҳам худди шундай шакллантириш мумкин деган фикрга келсак, ноўрин бўлмас.

Илм ва одоб – ҳар қандай замонда ва жамиятда билим олиш, маълумотли бўлишга интилиш, одоб ўрганиш қадрланган. Бу ахлоқий, ақлий тарбиянинг хизмати туфайли намоён бўлади.

Зару-зевар орттириш – кишининг илму одоб олишга рағбати бўлмаса, мол ва давлат соҳиби бўлсин, бу ҳам унинг кўп айбларини беркитади. Мол-давлат орттириш учун ҳам инсонда ақлий ва меҳнат тарбиясини шакллантириш керак.

Серилфот ва тавозеъли бўлиш – кишида бағрикенгликни, олийҳимматликни, камтаринлик каби фазилатларни шакллантириш орқали намоён бўлади. Бу ҳам инсонга зийнат.

Тарбияга оид ушбу категорияларни Авфийнинг қатор ҳикоят ва ривоятлари орқали мукамалроқ таснифлаш мумкин. Юқорида келтирилган биргина ҳикоятда мазмун тарбия ва унинг категорияларига тақалади. Тарбия – шахсни мақсадга мувофиқ такомиллаштиришда уюштирилган педагогик жараён бўлиб, тарбияланувчининг шахсига мунтазам ва тизимли таъсир этиш имконини берувчи жараён сифатида тавсифланади педагогик адабиётларда . Тарбия жараёнида тарбияланувчининг онги шаклланади, ҳис-туйғулари ривожланади, ижтимоий алоқага киришиш учун хулқий одатлар ҳосил бўлади. Демак, ушбу мураккаб жараён жамиятнинг шахсга қўядиган ахлоқий талабларига мувофиқ келадиган хулқий малака ва одатларни ҳосил қилади. Бунга эришиш учун тарбияланувчининг онги, ҳиссиёти ва иродасига таъсир этиб борилади.

“Жавомеъ ул-ҳикоёт”да келтирилган қуйидаги ҳикоятда юнон файласуфи Арастуниги ўлими олдида ўғлига қилган насиҳати таҳлили орқали илмнинг кароматларини таснифлаш мумкин (Қаранг: 3-жадвал).

3-жадвал

Илмнинг хосияти нималарда

№	Моҳият	Хулоса
1.	Ўлимдан бошқа барча сирларнинг ечими бор, дардларнинг давоси бор.	Илмсиз инсоннинг китоблар юкланган эшакдан фарқи йўқ.
2.	Молу-давлат орқали орттирилган шон-шарафда бақо йўқ, аксинча, илмдан келган шарафу-шон фанони ва заволни билмайди.	Изат-эҳтиромга лойиқ бўлай, номим абадий қолсин десанг илм орттир.
3.	Шоҳлар олдида фақат илм туфайлигина азиз бўлмоқ мумкин. Зеро, шоҳлар тобелигидаги одамлар шоҳларга таъзим қилишади ва сиғинишади.	Обидлар ва маъбудалар орасида ер билан осмонча фарқ бор.

Арасту тилидан айтилган биринчи фикр Ибн Сино таълимотида ҳам учрайди. Яъни,

Қаро ер қаъридан то авжи зуҳал,  
 Коинот сирларин барин қилдим ҳал.  
 Кўп мушкул тугунни англадим, ечдим,  
 Ечилмай қолгани биргина ажал!!!

Кўринадики, у олим, файласуф сифатида ўз умрини илму ҳикмат сирларидан воқиф бўлишга сарфлаган. Илму дониш нури билан кўп тугунларни еча олган, аммо фақатгина ўлимга келганда чора топа олмаган икки Шарқу Ғарб даҳоларининг фикри, айти бир хил хулосаларни беради. Иккинчи хулосада – илмсиз инсоннинг китоблар ортилган эшакка қиёсланиши Унсур ул-маолий Кайковуснинг “Қобуснома” асарида илм борасида айтилган мукамал фикрлар сирасида учрайди. Унинг яна бир нафс ҳақидаги ҳикоятида Юноннинг машҳур ҳақими Буқрот тилидан қуйидагиларни ўқишимиз мумкин. Ҳақим беморнинг томирини ушлаб:

–Мен, сен ва касаллик уч тарафмиз, учаламиз ҳам бир-биримизга муҳолифмиз. Агар сен менга ёр бўлсангу айтганимни қулоғингда тутсанг, яъни, емагин, ичмагин деган нарсамдан нафсингни тийсанг биз икки тан, икки жон бўламиз, касаллик танҳо қолади. Биз уни енгамиз. Икки жон, икки тан бирлашса, ҳаминиша бир кишини мағлуб қилиши

муқаррардир.

Ҳикоятда келтирилган ҳаким Ибн Сино бўлиши мумкинлигини бугунги кунда чоп этилаётган айрим нашрлар кўрсатади. Фикр айнан кимнинг тилидан айтилгани эмас, унда қандай фикр айтилгани ва ундан қандай хулосалар олиш мумкинлиги аҳамиятли. Демак, Авфий асарида худди ўзи айтганидек, юздан ортиқ бошқа китоблардан истифода этган. Ҳикоят ва ривоятларга оид хулоса ҳамда маълумотларни кетма-кет бериб бориши орқали у илм, таълим-тарбия тўғрисида шарқу ғарбнинг мумтоз алломалари томонидан айтилган фикрлар бир-бирини тўлдиришини кўрсатган.

Ҳикоятларнинг аксариятида тарихий шахслар ва қаҳрамонлар, ҳукмдорлар, амирлар образи билан боғлиқ дидактик мазмунли ифодалар киритилган. Масалан, Чин шоҳи ва Искандар ҳақидаги ривоятда мардлик, олийжаноблик, нафс, ҳукмдорлар ибрати, қадимда бўлган дипломатик келишувлар, қолаверса, иккала ҳукмдор ҳукмронлик қилаётган халқларнинг аҳволидан хабар беради.

Искандар жаҳонни забт қилмоқ қасдида Чин мамлакатига кириб борди ва шоҳ саройи рўпарасида ўз қароргоҳини қурди. Бир куни Искандарнинг хос ҳожиби унга Чин шоҳи элчиси келганини ва у Искандар билан кўришмоқчилигини айтди. Искандар қабул қилди, элчи ёлғиз гаплашмоқчи бўлганини айтди. Улар ҳоли қолишгач, элчи аслида Чин шоҳи эканлигини маълум қилди. Искандар ундан бундай журъатнинг сабабини сўради. Чин шоҳи жавоб қилди.

–Билгинки, мен сени оқил ва одил подшоҳ деб биламан. Қадимдан ҳозиргача ўртамизда ҳеч бир кина ва адоват бўлмаган. Сенга қасд қилмадим, шунингдек, сен ҳам бу ерга келиб қароргоҳ қуриб ўрнашганинг сабаби юртни озод қилиш эмас. Мабодо мени ўлдирсанг ҳам, ўрнимга бошқасини ўтқазадилар, сен эса бадном бўлиб қоласан.

Искандар Чин шоҳининг сўзларидан унинг оқиллигига тан берди. Ва: “Мамлакатнинг уч йиллик хирожини хоҳлайман”, деди. Чин подшоҳи розилик билдирди. Бундай тез розилик қароридан хайратда қолиб Искандар сўради:

Хирожни тўлаб адо қилгач аҳволинг нима кечади?

Шундай бўладики, ким мамлакатимга ҳужум қилса, албатта ҳалок қилади.

Агар икки йиллик хирожингга қаноат қилсам-чи?

У ҳолда, аввалги аҳволдан биров яхшироқ бўлади.

Агар бир йиллик хирожингга қаноат қилсам-чи?

У ҳолда мамлакатимга ҳалал етмайди. Агарчи бу мол билан



хазинам бўшаб қолса-да, ammo хушбахтлигим йўқолмайди.

–Мен ярим йиллик хирожингга розидурман.

“Фалон куни дийдор кўришсак, ўз аркони давлатингиз билан бизнинг дастурхонимизга марҳамат қилиб, танавулдан кейин хирожни олиб кейин қайтсангиз”, деди Чин шоҳи шукрона айтиб. Тайинланган куни Искандар лашкарлари билан Чин шоҳининг хузурига борди ва қарасаки, чинлик аскарлар гўё дарё, унинг лашкари эса шу дарёдан томчидек.

–Сен мени макр-хийла қилиб чақирдингми?

–Кучлилар хийла қилмайдилар. Маккоралик ожизлар ишидир.

–У ҳолда ҳисобсиз аскарни йиғишнинг боиси нима?

–Бу ҳали ҳамма аскарим эмас, фақат ўрта (қалб) қисми, холос. Қолгани– маймана ва майсара қисмлари етиб келишмади. Мен ожизлигим туфайли сенга итоат қилаётганим йўқ. Сенга шунинг учун ўз аскарларимни кўрсатмоқдаман. Бироқ шунга аминманки, сенга осмон давлати ёрдир. Кимки сен билан беллашса, у, албатта, йиқилажагини сездим. Шунинг учун ҳам сенга фармонбардор бўлдим.

Искандар бу жавобдан ундирмоқчи бўлган молларининг баҳридан ўтди. Чин шоҳи уни меҳмоннавозлик ила лаъл ва жавоҳирлар билан тўлдирилган олтин косалар, идишлар қўйилган дастурхонга таклиф этди. Искандар бу ҳолдан ҳайратда, ундан егулик – ҳеч бўлмаганда нон сўради.

–Во ажаб Румда нон топиш шунчалик мушкулмиди, шунча машаққат чекиб бу ерларга келибсан?..

–Менинг бу сафаримдан ҳеч қандай фойда бўлмаса-да, сенинг бу ҳикмату пандинг барча мақсад ва талабимга жавоб бўлди, деди Искандар йиғлаб. Сўнгра Искандар ўз аскарларига орқага қайтишга фармон берди.

Искандар ва Чин шоҳи орасидаги диалог, ҳарбий юриш мақсадида бошланган муносабат дипломатик келишув билан якун топади. Бунда – ақлий, фуқаролик, ахлоқий, ҳуқуқий тарбиянинг баъзи кўринишлари ифодаланган (Қаранг: 4-жадвал).

4-жадвал. Искандар ва Чин шоҳи муносабатларининг тарбиявий таснифи

№	Искандар	Чин шоҳи
1.	<b>Нафс</b> Мамлакатнинг уч йиллик хирожини хоҳлайман!	<b>Донишмандлик</b> Мен сени оқил ва одил подшоҳ деб биламан. Қадимдан хозиргача ўртамизда ҳеч бир кина ва адоват бўлмаган. Сенга қасд қилмадим, шунингдек сен ҳам бу ерга келиб қароргоҳ куриб ўрнашганинг сабаби юртни озод қилиш эмас. Мабодо мени ўлдирсанг ҳам, ўрнимга бошқасини ўтқазадилар, сен эса бадном бўлиб қоласан.
2.	<b>Мардлик</b> - Хирожни тўлаб адо қилгач аҳволинг нима кечади? - Мен ярим йиллик хирожингга розидурман.	<b>Олийжаноблик</b> - Ким мамлакатимга ҳужум қилса, албатта ҳалок қилади.
3.	<b>Ҳукмдорлар ибрати</b> Искандар бу жавобдан ундирмоқчи бўлган молларнинг баҳридан ўтди.	<b>Ҳукмдорлар ибрати</b> Кучлилар хийла қилмайдилар. Маккоралик ожизлар ишидир.
4.	<b>Дипломатик келишувлар</b> - Менинг бу сафаримдан ҳеч қандай фойда бўлмасада, сенинг бу ҳикмату пандинг барча мақсад ва талабимга жавоб бўлди.	<b>Дипломатик келишувлар</b> - Во ажаб Румда нон топиш шунчалик мушкулмиди, шунча машаққат чекиб бу ерларга келибсан?..

Кейинги ҳикоятда нафснинг ҳашаротлар тимсолида қандай ифодаланиши келтирилган.

Битта донни минг машаққат билан уйига судраб бораётган чумолини кўрган қовоқ ари шундай дебди:

Ҳой, чумоли, шўринг қурсин, битта донни деб шунча заҳмат чекасанми. Кел, менинг емишим, ичишимни томоша қил, қандай лаззатли таом бўлмасин, одамлар мендан ортганини ейишади. Агар қанотимни ёйиб бир осмону фалакка учсам, истаган жойимга бориб қўнаман!

Кейин қовоқ ари учиб қассобнинг дўконига борибди ва қанорадаги

гўштга кўнибди. Қассоб кўлидаги пичоғи билан қовоқ арини бир урган экан, иккига бўлиниб кетибди.

Чумоли келиб арининг оёғини тортибди.

Қовоқ ари:

Мени қаёққа судраб кетяпсан, - деб сўрабди.

Кимки бирор ерга ҳасад кўзи билан кўнса, уни ўзи истамаган бошқа ерга судраб кетишади, - дебди чумоли.

Ҳикоят ҳашаротлар тилидан мажозий мазмунни ифодаласа-да, унинг моҳияти ҳар қачон, яъни узоқ ва яқин ўтмишда ҳам, бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятига эга. Нафс, кибр, манманликни ўзига фазилат қилган кишиларнинг илллати оқибати, шундай: ўз бошига етиши билан якун топади. Буни қуйидагича ифолаш мумкин (Қаранг: 5-жадвал).

5-жадвал

Баднафслик ва кибрнинг оқибати таснифи

№	Тимсол	Моҳият-сабаб	Оқибат
1	Қовоқ ари	Нафс, кибр ва ҳасад	Ақлий ва ахлоқий тарбия-нинг саёзлиги
2	Чумоли	Ҳалоллик, қаноат, меҳнатсеварлик	Меҳнат тарбияси самараси – меҳнатнинг таги роҳат.
3	Қассоб (сабабчи персонаж)	Нарса ва ходиса	Кимки бирор ерга ҳасад кўзи билан кўнса, уни ўзи истамаган бошқа ерга судраб кетишади.

Кушлар тилидан баён этилган мажозий китоб “Латоиф ул-ишорот”да бу ҳикоя худди шундай келтирилган. Жониворлар, кушлар тилидан келтирилган ҳикоятларга дуч келганда, ушбу йўналишда тамал тошини қўйган ижодкорлар - Ғарбда Эзоп масаллари, В.А.Жуковский, И.А.Крыловнинг масал ва ҳикоялари, Шарқда Гулханийнинг “Зарбулмасал”ига албатта мурожаат қилиш лозим. Ўзининг дидактик характердаги асарларида тарбия компонентларини объект сифатида қамраб олган алломалар Абулҳасан Рудакий, Шохид Балхий, Абулқосим Фирдавсий, Ибн Сино, Умар Ҳайём, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Абдуқодир Бедил, Фахриддин Али Сафий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Убайд Зоқоний каби олимларни келтириш ўринли. Улар ўзларининг дидактик асарларида кулги, кичик сўз ўйинлари ҳамда сатирик, мажозий ҳикоятларнинг асосий ғоясини бериш ўрнида улардан усталик билан истифода этишгани маълум. Масалан, Мирзо Абдуқодир Бедилдан шундай кичик ҳикояни келтириш мумкин.

Мумсик бой олдида ўлим нақд бўлди,



Заридан бир табиб сиқими тўлди.  
Олтини сарф бўлиб кетганидан бой,  
Сиҳат топган чоғда қайтадан ўлди .

Хулоса шуки, Муҳаммад Авфийнинг «Жавомеъ ул-ҳикоёт» тўплами халқнинг доно кишилари томонидан айтилган ҳикматли сўзлар, ҳикоят ва ривоятлар, кишиларнинг фазилатларини мақтаб, иллатлари, илмсизлиги ва бадахлоқлиги устидан чиройли кулги орқали танқид остига олинган латифалари билан қимматли. Чунки муаллиф шахс маънавий-ахлоқий тарбияси, дунёқарашига таъсир этишда дидактик мазмунга эга бўлган панд-насихатни лўнда ва мазмунли қилиб етказишнинг қулай воситалари – ҳикоят, ривоят, кичик ҳикоят, латифа мисолида ифодалаган. Авфий тилининг ўқимишлилиги берилаётган ғоя ва фикрларнинг шахс онгига таъсирини кучайтиради, мустақил хулосага келиш жараёнини тезлаштиради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-жилд. –Тошкент, 2005.–331 б.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. –Тошкент, 2004.–323 б.
3. Убайд Зоконий, Муҳаммад Авфий, Фахриддин Али Сафий, Абул Фароҳ. Ҳикоят ва ривоятлар. –Тошкент, 1987.–128 б.
4. Олимов Ш. Маънавий-ахлоқий тарбия асослари. – Т.: Fan va texnologiya, 2015.–228 б.
5. Ма'муров В.В. Umumiy pedagogika. Darslik.– Buxoro: Durdona, 2020.–118 б.
6. Тўхтаўжаева М., Нишонова С., Ҳасанбоев Ж., Усмонбоева М., Мадиярова С., Қолдибекова А., Нишонова Н., Сайидахмедов Н. Педагогика. 1-қисм. Дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2010. – 400 б.
7. Yuldasheva Dilorom Nigmatovna. O`zbek tilini o`qitish metodikasi. –Buxoro: Durdona, 2021.–428 б. <http://yuldasheva.buxdu.uz/index.php/kutubxona/2021-02-23-13-28-46/45-o-zbek-tilini-o-qitish-metodikasi>